

Dušan Kos

Listinska praksa v provinci

Primer Kranjske v letih 1150–1300*

Najprej, kaj je sploh »provinca« in kako se je odražala v pismenstvu neke srednjeveške regije? To je v osnovi pravzaprav vsaka regija zunaj vladarjevega centra. Kranjska pa je imela v tem oziru v srednjem veku še nekaj posebnosti. Od 10. stoletja je bila geografsko, politično in družbeno obmejno območje rimsko-nemškega cesarstva. Vsa kraljeva posest v kranjski mejni grofiji je bila do konca 11. stoletja razdeljena med gospode,¹ ki sta jim bila (formalno) nadrejena le kranjski mejni grof in koroški oz. bavarski vojvoda (do okoli leta 1000), nato pa le kranjski mejni grof (od prve tretjine 11. stoletja) in kralj/cesar. Ko je cesar Henrik IV. leta 1077 in 1093 podelil mejno grofovstvo oglejskemu patriarhu, je moral ta kmalu priznati prevladujoč vpliv posvetnim gospodom: v letih ok. 1141–1228 so bili na ozemlju prvotne Kranjske najmočnejši andeški grofje, na Savinjskem pa grofje Vovbrški. Nenazadnje govorimo lahko o »provinci« tudi zato, ker noben od dinastov ni imel sedeža ali težišča politike na ozemlju Kranjske. Šele v začetku 13. stoletja je bil izjema le zadnji pripadnik kranjsko-istrske veje andeških grofov Henrik IV. z enim od sedežem v Kamniku.² To je omogočilo politično, pravno in posledično tudi kulturno, celo diplomatično partikularizacijo Kranjske in dolgo oviralo nastanek »dežele« in posledično oblikovanje enotne listinske prakse. Druga značilnost »provinca« je, da je bila Kranjska vse do začetka 13. stoletja glede pisnega poslovanja v znamenju *prejemniškega listninjenja*.³

Ker je kljub skopemu besedišču listina prevladujoč srednjeveški vir, jo v tem prispevku jemljem kot glavni kazalec poslovnih in pisnih navad, aplikacij običajnih in kodificiranih prav v poslovanju, mentalitet, gospodarskih in kulturnih prepletanj, socialne slojevitosti, pa tudi estetskih pogledov na zapis na ozemlju južno od Karavank. Glede na cerkveno in politično podrejenost Kranjske moramo vplive najprej iskati v severovzhodni Italiji, zaradi izvora in sedeža dinastov pa tudi na Koroškem in Štajerskem ter vsaj še na Bavarskem. K problematiki pisnega poslovanja moramo poleg listin domačih ustvarjalcev pritegniti tudi zapise zunanjih avtorjev in ugotoviti

* Predelan referat z naslovom »Wie entwickelt sich das Urkundenwesen in der Provinz? Krain 1150–1300« na 12. kolokviju Akademie Friesach 2002: Vom Wort zur Schrift, Anfänge und Entfaltung schriftlicher Kommunikation im Alpen-Adria-Raum, 14. septembra 2002 v Brežah na Koroškem.

¹ LJUDMIL HAUPTMANN, Krain (Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I/4, die Landgerichtskarte, Wien 1929), 350 sl.; DUŠAN KOS, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in mest do začetka 15. stoletja (ZRC 1, Ljubljana 1994), 14–109, 129–139; PETER ŠTIH – VASKO SIMONITI, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva (Ljubljana 1995), 67–114.

² ŠTIH-SIMONITI, Zgodovina, 93–98; PETER ŠTIH, Oglejski patriarhi kot mejni grofje na Kranjskem. Časopis za zgodovino in narodopisje 70=35 (1999), št. 1–2, 40–46; isti, Krain in der Zeit der Grafen von Andechs (v: Grofje Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku. Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija, Kamnik, 22.–23. September 2000, izd. Andreja Eržen in Toni Aigner, Kamnik 2001), 18 sl., 28 sl.; DUŠAN KOS, Die Ministerialen der Grafen von Andechs in Krain (bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts) (ibidem), 200 sl.

³ Več v: OSWALD REDLICH, Die Privaturkunden des Mittelalters (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Abt. IV: Hilfswissenschaften und Altertümer) München und Berlin 1911), 124–140; DUŠAN KOS, Pismo, pisava, pisar (Gradivo in razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljana 14, Ljubljana 1994), 187 sl.

njihove značilnosti in vplive na Kranjsko. Toda za čas pred sredo 12. stoletja ni ohranjenih listin idr. pravnih zapisov »domačih« kranjskih ustvarjalcev. Malo verjetno je, da jih v resnici sploh ni bilo, vprašanje pa je, v kakšni obliki so bili. Neobstoj je deloma posledica dejstva, da je bila prva kulturna ustanova, ki bi lahko imela razvito pisno poslovanje – samostan, stiška cisterca, ustanovljena šele leta 1136.⁴ Ker so bile prav cerkvene ustanove med 10. in 12. stoletjem zvečine destinatarke, je taka situacija vsaj do neke mere razumljiva. Že v 11. stoletju je nastalo nekaj zapisov, ki zadevajo Kranjsko, a jih še ne moremo označiti za javne listine. Gre za notice v tradicijskih knjigah, ki so imeli omejen javni značaj in manjšo dokazilno moč, običajno pa v dokončni (ohranjeni) obliki niso nastali istočasno z dejanji.⁵ Za čas do 13. stoletja je ohranjenih več deset briksenških, freisinških, diessenških in vetrinjskih tradicij,⁶ ki se nanašajo na dejanja, posest in avtorje na Kranjskem, a so bile zapisane po običajih, ki niso imeli neposredne zveze s Kranjsko. Tudi njihov povratni vpliv je bil majhen, neprimerljiv celo s prakso pisarn zunanjih gospodov, saj so tradicije nastale in se hranile zunaj Kranjske.⁷ Ko pa so bili v 13. stoletju na Kranjskem ustanovljeni novi samostani, so bile tradicijske knjige iz mode. Zamenjali so jih urbarji, kopalne knjige, v dokazilnosti pa predvsem prave dokazilne pečatne listine. Vsaj samostan v Stični pa je najbrž imel neke vrste kopalno oz. tradicijsko knjigo, saj je pater Pavel Pucelj v začetku 18. stoletja navedel vrsto plemiških darovnic izpred prve polovice 13. stoletja, ki niso ohranjene niti v prepisih, tako kot tisti od konca 13. stoletja naprej, ki so izhajali iz originalnih listin. Vsaj nekatere od najstarejših darovnic so najbrž obstajale v obliki enostavnih zapisov, nekatere – tiste iz 12. stoletja – pa si je Pucelj izmislil oz. priredil na osnovah nekih drugih (zlasti patriarhovih) listin in dejanskega pravnega stanja.⁸

⁴ JOŽE MLINARIČ, *Stiška opatija 1136–1784* (Novo mesto 1995), 33 sl.

⁵ REDLICH, *Privaturkunden*, 79–91; RICHARD MELL, *Beiträge zur Geschichte der steirischen Privaturkunde* (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, izd. historischen Landeskommission für Steiermark, VIII. Bd., 1. Hf., Graz und Wien 1911), 20–50. Za bavarsko-avstrijski prostor gl. HEINRICH FICHTE-NAU, *Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum frühen 13. Jahrhundert* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg.Bd. 23, Wien 1971), 73 sl., 134 sl.; PETER JOHANEK, *Zur rechtlichen Funktion von Traditionsnotiz, Traditionsbuch und früher Siegelurkunde* (v: *Vorträge und Forschungen XXIII: Recht und Schrift im Mittelalter*, izd. Peter Classen, Sigmaringen 1977), 131 sl.

⁶ OSWALD REDLICH, *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen* (Acta Tirolensia, Urkundliche Quellen zur Geschichte Tirols, I. Bd., Innsbruck 1886); THEODOR BITTERAU, *Die Traditionen des Hochstifts Freising*, II. Bd. (926–1283) (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. N.F. 5. Bd., München 1909); WALDEMAR SCHLÖGL, *Die Traditionen und Urkunden des Stiftes Dießen 1114–1362* (Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte, N.F. XXII/1, München 1967); AUGUST VON JAKSCH, *Monumenta historica ducatus Carinthiae* (I–IV, = MDC; Klagenfurt 1896–1906) IV/1, str. XXIII–XXVI.

⁷ V tradicijskem kodeksu B briksenške škofije je ohranjenih skoraj petdeset (nedatiranih) notic, ki dejanja oz. darovanja gorejske posesti, last domačinov in tujcev na Kranjskem, notirajo za časa škofa Altwina (1049–1097) večinoma na Kranjsko. Toda ti zapisi so nastali v Brixnu, kjer se je kodeks varoval in dopolnjeval. O tem priča enotna struktura kodeksa za obdobje do okoli leta 1140, notranja zgradba notic pa ne odstopa od onih, ki niso v zvezi s Kranjsko. Nekatere omembe in enotne pisave nekaj pisarjev Altwinovih notic pričajo o vnosu zapisov v predpisani formi šele po škofovi smrti. Kodeks se je nahajal v Brixnu, kjer je bil še sredi 13. stoletja poseben pisar zadolžen za njegovo noveliranje. Dejanja zunaj Brixna so bila nekonistentno in skoraj geslovno zapisana na kose pergamenta, kasneje pa so bila v Brixnu prepisana v obliki notice v koncepcijsko predlogo, šele iz nje pa v kodeks. Pri tem so lahko imele notice iz istega okolja enake oblike, kar naj bi bila posledica pisarjeve redakcije oz. pisanja po predlogi. Prvotni zapisi in briksenška redakcijska predloga so izgubljeni (REDLICH, Brixen, št. 74, 120, 126, 133, 137–140, 145, 146, 166, 175, 183, 211, 217–223, 228, 234, 236, 237, 244, 282, 285, 291, 305–308, 311, 320–324, 334, 348, 352, 353, 357, 359, 379, 380. Gl. uvod na str. XVII–XXV, XXIX–XXX, XL–LVI.).

⁸ P. PAULUS PUZEL, *Idiographia sive rerum memorabilium monasterii Sitticensis* (1719), Rokopis v Arhivu Republike Slovenije (=ARS), Zbirka rokopisov, št. 148), fol. 9r–10r (1136), 10v–11v (1145), pg. 6–7 (1145). Gl. JOŽE M. GREBENC, *Gospodarska ustanovitve Stične ali njena dotacija leta 1135* (Stična 1973), 17 sl. JOHANEK, *Funktion*, 154 sl.; za najstarejše stiške listine še posebej: GÜNTHER BERNHARD, *Listine oglejskega patriarha Pilgrima I. za samostan v Stični*. *Zgodovinski časopis* 54 (2000), 491–521.

Medtem ko je bila tudi posvetna listinska praksa na Koroškem, ki je bila v družbenem pogledu še najbolj podobna Kranjski, v 12. stoletju zaradi cerkvene pripadnosti nad Dravo odvisna predvsem od salzburške nadškofije in krške škofije,⁹ je bila Kranjska pod vplivi *oglejskega patriarha*. Njegova metropolitanska oblast in pisarna sta bili pristojni tudi za ozemlje vzhodno od Soče do Drave in Sotle. Tam ni bilo nikoli posebnega oglejskega sufragana, ki bi s svojo pisarno vplival na listinsko prakso, kot je bilo opazno pri sufraganih zahodno od Ogleja.¹⁰ Oglejska pisarna – termin gre tu jemati le kot skupnost pisarjev, osebno vezanih na neko pisarniško tradicijo – se ni konsolidirala pred sredo 12. stoletja.¹¹ Pred tem so listine izdelovali posamezni notarji, po poreklu tudi iz Nemčije. Že od druge polovice 11. stoletja so bile oglejske listine pečatene in imele elemente notarskega instrumenta ter bavarskega pravnega okolja (npr. 'priče, potegnjene za ušesa').¹² Skoraj celo stoletje je bila večina pisarjev iz vrst oglejskih in čedadskih kanonikov, okoli leta 1200 pa so jih začeli zamenjevati javni notarji, ki so v prvi polovici 13. stoletja prevzeli njeno vodenje in jo reorganizirali. Prvi znani notar, ki je imel opraviti z izdajanjem listin za kranjske prejemnike, je bil morda že Pagan, zagotovo pa »scriptor« Kuno v službi patriarha Peregrina I. (1132–1161). Kuno je bil morda avtor ustanovne listine stiškega samostana iz leta 1136, pa tudi edine danes v originalu ohranjene listine patriarha Peregrina za Stično iz leta 1152. Original ustanovne listine, ki se je zgledovala po papeških (rota, podpisi ipd., sankcija, koroboracija), ni ohranjen, obstaja pa več bolj ali manj prirejenih prepisov iz 17. in 18. stoletja.¹³ Pisarje patriarha Ulrika II. (1161–1182) je vodil notar in kaplan Romulus (1161–1177), ki je med drugim napisal nekaj listin za kranjske prejemnike.¹⁴ Leta 1177 ga je zamenjal kaplan in notar Konrad. »Scriba« Alderik je med letoma 1184 in 1188 pisal za patriarha Gotfrida (1182–1194) in je diktat kompiliral iz papeških listin, »predlistin« in instrumentov. V letih 1184–1228 je delovalo več notarjev, npr. kaplan Štefan, Artwic, kaplan Bertold, magister Albert, magister Ulrik, javni notar Nikolaj in kanonik Konrad, nato pa predvsem notarja Krafsto in Bonencontrus.¹⁵

Patriarhe je na potovanjih po Kranjskem in Koroškem do srede 13. stoletja spremljal vodilni notar, ki pa tudi zaradi »potujočega« vladanja nekaterih patriarhov ni mogel utrditi

⁹ CLAUDIA FRÄSS-EHRFELD, *Geschichte Kärntens 1* (Klagenfurt 1984), passim; *Geschichte Salzburgs I. Stadt und Land* (izd. Heinz Dopsch und Hans Spatzenecker; Salzburg 1983), 983 sl.; JAKOB OBERSTEINER, *Die Bischöfe von Gurk 1072–1822* (Aus Forschung und Kunst 5, Klagenfurt 1969), passim; FICHTENAU, *Urkundenwesen*, 186–190.

¹⁰ REINHARD HÄRTEL, *Metropolit – Suffraganbischöfe – Kapitel. Die Urkunden im Umfeld der Patriarchen von Aquileia* (v: *Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250. Referate zum VIII. Internationalen Kongress für Diplomatik*, Innsbruck 1993, Innsbruck 1995), 65–83.

¹¹ Pregled severnoitalijanske listinske prakse (z literaturo) v: REINHARD HÄRTEL, *Wolfger und das Schriftwesen in Oberitalien* (v: *Germanische Bibliothek*, N.F., 3. Reihe: Untersuchungen, Bd. 20, Heidelberg 1994), 142–146. Moj pregled notarjev in pisarne sloni na: RAINER PUSCHNIG, *Das Urkundenwesen der Patriarchen von Aquileia* (Staatsprüfungsarbeit am IÖG, Wien 1933), 37–92; MARIA LAURA IONA, *Note di diplomatica patriarcale. Gli scrittori dei documenti solenni da Pellegrino a Goffredo* (v: *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen*, Atti del Convegno Internazionale di Studio »Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen«, 4–8 dicembre 1983, Udine 1984), 1–58.

¹² MDC III, št. 501.

¹³ REINHARD HÄRTEL, *Itinerar und Urkundenwesen am Beispiel der Patriarchen von Aquileia* (12. und 13. Jahrhundert). *Römische Historische Mitteilungen* 31 (1989), 112; FRANZ SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain* (= URBKr; I. Bd. Laibach 1882/3; II. Bd., Laibach 1884 u. 1887) I, št. 79, 83. Več hipotez v: GREBENC, *Stična*, 222–227. Sicer pa o tej problematiki izčrpno in z literaturo: MLINARIČ, *Stična*, 33–58 (v op. 89 na str. 47 je seznam vseh objav in prepisov ustanovne listine). Gl. tudi: PUSCHNIG, *Aquileia*, 132. Najnovejša analiza najstarejših patriarhovih listin za Stično v: BERNHARD, *Listine*, 503–505.

¹⁴ URBKr I, št. 128, 173a (morda tudi URBKr I, št. 139, 140). HÄRTEL, *Itinerar*, 112–113.

¹⁵ HÄRTEL, *Itinerar*, 113–115; OTHMAR HAGENEDER, *Papsturkunden und Bischofsurkunden* (11.–13. Jh.) (v: *Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250. Referate zum VIII. Internationalen Kongress für Diplomatik*, Innsbruck 1993, Innsbruck 1995), 39–64.

enotnega stila pisarne. Še patriarh Bertold (1218–1251) je npr. izmenično vladal v Vidmu, Čedadu, redkeje pa v Ogleju idr.¹⁶ V severni Italiji in Istri so se patriarhi posluževali uslug domačih notarjev, pa tudi notarjev sufraganov. Zaviralno je na ustalitev pisarne delovala tudi konkurenca javnih notarjev. Zlasti na željo nemških prejemnikov so nastajale pečatne listine. Zato tudi še v času patriarha Bertolda po mnenju Reinharda Härtla ne gre ne za racionalizacijo, centralizacijo in poenotenje pisarne, pač pa za pisano mešanico stilov Bertoldovih »osebnih« pisarjev. Njegove listine so kakovostno celo nazadovale glede na starejša obdobja. Ker patriarhi po letu 1251 niso bili več osebno vpeti v kranjske razmere, so upravo vzhodnih cerkvenih provinc prepustili arhidiakonom. K temu so pripomogli tudi politični problemi v Furlaniji in Istri, obenem pa je tem patriarhom dokončno ušla iz rok posvetna mejnografska oblast na Kranjskem. Življenje patriarhov se je zato že v drugi polovici 13. stoletja vedno bolj omejevalo na rezidenco v Čedadu (vedno bolj tudi Videm), kjer se je po letu 1251 utrdila pisarna na čelu z Johannesom de Lupico.¹⁷

Od zadnjih let patriarha Bertolda ali vsaj Gregorja de Montelongo (1251–1268) zaradi neprisotnosti na Kranjskem patriarhi niso bili več odločilni dejavniki niti pri cerkvenih zadevah. Primer je bila ustanovitev kartuzije Bistra leta 1260. Klasične ustanovne listine ni bilo, zato je dobila listina, s katero se je koroški vojvoda Ulrik odpovedal odškodnini za odvetništvo, kartuziji pa zagotovil obsežno posest, značaj ustanovne. Kot tako jo smemo imeti tudi zaradi skriptorskega izgleda, pa tudi položaja v kasnejšem oštevilčenju bistrških listin, ko je dobila številko »1«. V resnici pa so menihi prišli v Bistro že za časa vojvode Bernarda Spanheimskega († 1256) in papeža Inocenca IV. (1243–1254), saj je papež Aleksander IV. že leta 1257 izdal za kartuzijo dve listini s privilegiji in papeško zaščito.¹⁹ Podoben značaj je imela listina iz leta 1300, ki je naznanjala ustanovitev mekinjskega samostana. Ker patriarh tudi tu ni bil neposredno dejaven, je listina v obliki darovnice. Ustanovitelji Gallenbergi so si pridržali patronat, zato je bila originalna listina vedno hranjena kar v njihovem arhivu, v mekinjskem samostanu pa je bil le prepis.²⁰ Če je bil patriarh že ignoriran s strani visokega plemstva, pa je bilo drugače v zadevah krajevne Cerkve. Zadevne listine so imele obliko pečatne listine, še daleč v 14. stoletju so imele invokacijo, arengo z bibličnim citatom, duhovno naracijo, garancijske klavzule.

Po letu 1251 je opaziti močnejši vpliv notarskega instrumenta in javnih notarjev v kranjskih mestih, kjer so delovali cerkveni oficiali,²¹ ki so uveljavili pisni sodni postopek na Kranjskem v posamičnih primerih v začetku 13. stoletja. Tudi poravnalni proces, ki v začetku še ni bil pisen, je na koncu dejanja predvidel končno listino.²² Najstarejši kranjski primer je iz leta 1221 o posestnem sporu med vetrinjskim samostanom in koroškim ministerialom. Začenja se z *Acta iudicium*, tekst je očiščen manj pomembnih formul (invokacije, arenge). Listina je

¹⁶ HÄRTEL, Itinerar, 100 sl.; isti, Zur Herrschaftspraxis des Patriarchen Berthold von Aquileia (v: Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 84: Kärntner Landesgeschichte und Archivwissenschaft. Festschrift für Alfred Ogris zum 60. Geburtstag, izd. Wilhelm Wadl, Klagenfurt 2001), 92 sl.

¹⁷ ŠTIH, Andechs, 25 sl.; isti, Patriarh, 49–53; HÄRTEL, Itinerar, 115 sl.; isti, Herrschaftspraxis, 93.

¹⁸ URBKr II, št. 272. JOŽE MLINARIČ, Kartuzija Bistra (Ljubljana 2001), 39–47.

¹⁹ URBKr II, št. 239, 240. MLINARIČ, Bistra, 28 sl.

²⁰ WALTER BRUNNER, Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv. Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs 44/45 (1995), št. 1.

²¹ FICHTENAU, Urkundenwesen, 196–198; WALTER HÖFLECHNER, Zum Urkundenwesen der Herzöge von Kärnten bis 1269. Carinthia I 159 (1969), 68 sl.

²² DUŠAN KOS, Imago Iustitiae. Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku (ZRC 3, Ljubljana 1994), 75 sl.; OTHMAR HAGENEDER, Die geistliche Gerichtsbarkeit in Ober- und Niederösterreich (Forschungen zur Geschichte Oberösterreich 10, Linz 1967), posebej še 195 sl.

nastala v Kranju in je morda delo vetrinjskega pisarja.²³ Med letoma 1258 in 1265 je nastalo v Ljubljani več listin o različnih fazah sojenja v dveh cerkvenih sporih, ki so bile del oficialskega sojenja. Vse je kot delegirani papeški razsodnik izstavil tamkajšnji župnik in kranjski arhidiakon Ludvik (1248–1265). V njih je moč najti določene javnonotarske elemente.²⁴ So bili takšni instrumentalizirani zapisi patriarhovih oficialov in notarjev le izjema, ali pa so vplivali na domače posvetne pisarje? Okoli leta 1200 so javni notarji v patriarhovi službi z instrumenti zamenjevali staro dispozitivno 'charto', ki je dotlej vplivala na listine za kranjske in koroške prejemnike.²⁵ Mešanice med 'charto', notarskim instrumentom in pečatno listino so v 13. stoletju nastajale tudi v Istri in v pisarni goriških grofov.²⁶ Patriarh Wolfger (1204–1218)²⁷ je prešel na notarske instrumente, saj se je prej kot prošt čedadjskega kapitlja stalneje zadrževal v tem posvetnem središču patriarhata, kjer je bil instrument že v 12. stoletju prevladujoča oblika zapisa.²⁸ Čedadjska tradicija je vplivala tudi na patriarha Bertolda. Glede na patriarhovo posvetno oblast ni presenetljivo, da so izrazitejše mešanice med instrumentom in pečatno listino nastajale le na Notranjskem. Najzgodnejši primer mešanja notarske in pečatne listine je listina Engelbrehta Turjaškega iz leta 1220 za vovbrške ministeriale iz Loža. Na zunaj listina ne spominja na instrument, saj je pečatena; izrazitejše javnonotarske značilnosti pa so koroboracija za pričami ter paleografske posebnosti.²⁹ Tudi druga podobna listina je iz istega družbenega kroga: privilegij vovbrških grofov iz leta 1237 za ministeriale v Ložu.³⁰ Toda to so izjeme: le v kartuziji v Bistri so italijanski vplivi privedli do nastanka pravih instrumentov. Kartuzija je bila edini kranjski samostan, ki je imel od ustanovitve tesne upravne stike z Italijo, Furlanijo in Istro. Razlog je bil v pripadnosti k italijanski kartuzijanski provinci Lombardija. Zato sta v njem nastali dve listini, ki sta zelo podobni instrumentu. Listina iz leta 1265 je sploh prva kranjska listina o vizitaciji. Toda v tem primeru je šlo za izstavitev dveh delegiranih vizitatorjev, priorjev iz Italije. Leta 1335 je prešla Bistra skupaj s spodnještajerskima Žičo in Jurkloštrom iz lombardske v nemško (po letu 1355 v zgornjenemško) provinco, ki jo je kulturno oddaljevala od Italije ter jo v listinski praksi pripeljala k pečatni listini. Samostan pa je ohranil poslovne stike z Italijo, saj so bila njegova dejanja v obliki notarskih instrumentov zapisana npr. tudi v Gorici, Kopru idr.³¹ Še zanimivejši je primer iz leta 1299, ko je v Ljubljani nastala listina za samostan, ki po formulah spominja na notarski instrument, po pisavi pa je kvaziskriptorska. Listina je pečatena, brez notarjevega podpisa in signeta, toda začetek z datu-

²³ MDC IV, št. 1829.

²⁴ URBKr II, št. 265; JOSEPH ZAHN, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis* (= Zahn; *Fontes rerum Austriacarum*, II. Abt., 31, Wien 1870; 35, Wien 1871), 31, št. 215, 222–224, 246. Za spor gl.: isti, *Patronatsstreit zwischen den Bischöfen von Freising und Lavant um die Pfarre St. Peter am Kammerberge in Obersteier*. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 26 (1861), 29–44.

²⁵ Gl. tudi: REINHARD HÄRTEL, *Notariat und Romanisierung. Das Urkundenwesen in Venetien und Istrien im Rahmen der politischen und der Kulturgeschichte (11.–13. Jh.)* (v: *Notariado publico y documento privado de los orígenes al siglo XIV. Actos del VII. Congreso Internacional de Diplomatica Valencia 1985*, II. Valencia 1989), 881 sl.; HÄRTEL, *Aquileia*, 66 sl.; splošno o notarskih instrumentih REDLICH, *Privaturkunden*, 209–232.

²⁶ Za razvoj istrskih listin in notarskih instrumentov: MILKO KOS, *Aus der Geschichte der mittelalterlichen Urkunde Istriens* (v: *Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*. 1. TL.: *Festschrift für Heinrich Felix Schmid*. *Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas*, Veröffentlichungen des Instituts für osteuropäische Geschichte und Südostforschung der Universität Wien, Bd. II, Wien 1956), 49 sl.

²⁷ Analiza listin patriarha Patriarch Wolfgerja je v: HÄRTEL, *Wolfger*, 152 sl.

²⁸ Kratek pregled listinske prakse čedadjskega kapitlja je v: HÄRTEL, *Wolfger*, 150–152.

²⁹ URBKr II, št. 34. DUŠAN KOS, *Zur Problematik des öffentlichen Notariats in Krain*. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 105 (1997), 60.

³⁰ URBKr II, št. 96. KOS, *Notariat*, 61.

³¹ FRANZ SCHUMI, *Archiv für Heimatkunde I* (Laibach 1882), str. 110. KOS, *Notariat*, 62–63; MLINARIČ, *Bistra*, 10 sl.

mom, ki se ponovi na koncu, italijanska ortografija in formulacije, ki so izhajale iz nerazumevanja pravnih razmer, so določale poreklo notarja, ki je prišel v Ljubljano v spremstvu priorja in napisal prejemniško listino.³² Z bistrškim samostanom je neposredno povezan tudi prvi »domači« instrument za kranjske prejemnike iz leta 1313. Njegov avtor je bil novic Johannes Blaionus, po rodu Koprčan in javni notar s cesarsko avtoriteto.³³

Vsem tem instrumentom in mešanim pečatnim listinam je bilo skupno romansko poreklo notarjev ter njihova navezanost na Furlanijo ali Istro. Kranjski prejemniki pa si zvečine niso dajali izstavljeni instrumentov. Zgolj občasno izstavljanje pečatnih instrumentov pri poslovanju med cerkvenimi funkcionarji, ki na Kranjskem niso stalno živeli, ni moglo privedi do izrazitejšega vpliva instrumenta in notariata v okolju, ki se je sredi 13. stoletja naslonilo na pečatno listino. Šele konec 70. let 14. stoletja je prišlo na Kranjskem do izrazitejše recepcije javnega notariata.³⁴ Toda nenehno prepletanje zahodnih in severnih vplivov se je bolj kazalo v zunanjem izgledu listin. Na Kranjskem je veljalo, da se je razmerje med italijanskim in severnjaškim pergamentom navadno nagibalo v korist prvega.³⁵ To je še posebej opazno pri spanheimskih listinah, ki so bile na Kranjskem napisane na italijanskem pergamentu, na Koroškem pa na »severnjaškem«. ³⁶ Nasprotno pa so bile vse andeško-meranske listine pisane predvsem na severnjaškem pergamentu.³⁷ Pergament so iz Italije prinašali zlasti pisarji oglejskih patriarhov in goriško-tirolskih grofov. Na domačega in severnjaškega so zapisali manj pomembne in zunaj Furlanije in Kranjske izstavljene listine.³⁸

Še sredi 12. stoletja je celo v Istri nastalo nekaj listin visokega bavarsko-kranjskega plemstva (grofov Andeških in Bogenskih), ki so bile pisane v maniri 'charte', njihovi avtorji pa so bili istrski ali furlanski notarji. Toda v 13. stoletju je na Kranjskem zlagoma le prevladala bavarsko-avstrijska listinska praksa. Pečat in listina sta prevzela vlogo prič dejanja. Zanimivo je, da je večina listin brez navedenih prič delo freisinških, deloma notarjev grofov Goriških in okoli leta 1300 celo redkih domačih notarjev, ki so že imeli naprednejše predstave o listini. Od začetka 13. stoletja je simbolnost in overovitev dejanja in zapisa prešla na pečenje.³⁹ Brez omembe pečata so bile nekatere najstarejše listine, ki so ohranjene le v kopiah ali mlajših slabših samostojnih prepisih, recimo pri najstarejšem bolj ali manj vernem prepisu listine domačega izstavitelja, stiškega opata Adelpranda iz ok. leta 1170.⁴⁰ Pri takih pa je verjetno, da je prepisovalec izpustil koroboracijo. Kljub različnim tolmačenjem o nosilcih avtentičnega pečata, so se v praksi razlike do konca 13. stoletja razblinile.⁴¹ V 80. letih

³² BOŽO OTOREPEC, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku* (= GZL, I–X, Ljubljana 1956–1968), X/12. KOS, Notariat, 62.

³³ ARS, listina samostana Bistra (= ARS BI), 1313 VII 13. Bistra. KOS, Notariat, 63.

³⁴ KOS, Notariat, 65 sl.

³⁵ Za ilustracijo je poučna praksa goriških grofov: njihove listine, izstavljene v Lienzu, so bile večinoma pisane na severnem, tiste v Gorici pa na italijanskem pergamentu. Gl. KARL STARZACHER, *Beiträge zum Urkundenwesen der Grafen von Görz, besonders für die Zeit 1270–1350* (Prüfungsarbeit am IÖG, Wien 1935), 8–9.

³⁶ HÖFLECHNER, Kärnten, 88.

³⁷ HERMANN HORST, *Ueber das Urkundenwesen der Herzoge von Meranien Otto VII. und Otto VIII. aus dem Hause Andechs* (phil. Diss., Wien 1923), 89; KOS, Pismo, 72.

³⁸ PUSCHNIG, Aquileia, 93–95; KOS, Pismo, 71–72.

³⁹ HEINRICH FICHTENAU, *Forschungen über Urkundenformeln. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 94 (1986), 324–325; AHASVER v. BRANDT, *Werkzeug des Historikers* (12. Aufl., Stuttgart, Berlin, Köln 1992), 87–90; HARRY BRESSLAU, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien* 1 (Leipzig 1889), 535–536.

⁴⁰ JANEZ HÖFLER, *Folkmandus ali Aldeprandus. K najstarejši zgodovini cistercijskega samostana v Stični in njegovi rokopisni zapuščini* (v: »Hodil po zemlji sem naši ...« Festschrift Marijan Zadnikar, izd. Alenka Klemenec et al., Ljubljana 2001), 135–136 (listina iz ok. leta 1170 iz Avstrijske nacionalne knjižnice – sig. cd. 688 – z literaturo na str. 123–135); URBKr II, št. 14, 15, 62, 265; ZAHN 31, št. 224.

13. stoletja se je na Kranjskem začelo pečatiti tudi z mestnimi pečatniki. To je bila posledica porasta ugleda posameznih komun, oblikovanja mestnega sveta ter avtentiziranja mestnih pečatov.⁴² Tako je v 13. stoletju pečatna listina postajala dispozitivna, njena oblika pa vedno bolj enostavna »nos« oz. »ego listina« z dispozitivnim glagolom v sedanjiku.⁴³ Število sopečatnikov je raslo s pomembnostjo dejanja. Zaradi omejitev pa so obdržale priče pomembno vlogo v listninjenju do srede 14. stoletja.⁴⁴

Novi vzori so najprej prišli iz vetrinjskega cistercijskega samostana,⁴⁵ ki je od druge polovice 12. do prve tretjine 13. stoletja odločilno vplival na listine zadnjih grofov Andeških in njihovih ministerialov. Vetrinjske enostavne oblike brez prič so preživele v pismih,⁴⁶ avtografi,⁴⁷ overovljenih vizitacijskih zapisnikih⁴⁸ in kratkih reverzih⁴⁹. Vetrinjske listine so nihale med staro notico na pokončnem formatu in razvitejšimi diktati »nos listin« na kvadratnem formatu. Okoli leta 1220 so menihi izgubili dotedanjo vlogo pri pisanju za zunanje izstavitelje. Istočasno se je zmanjšalo število pravnih dejanj in listin kranjskih avtorjev/izstaviteljev za Vetrinj, zato delovanje samostanskih pisarjev ni bilo več pomembno za kranjsko listninjenje.⁵⁰ Vetrinj pa je zaradi redovnih stikov zelo vplival na listine stiškega in kostanjeviškega samostana. Toda prvo listino, ki je po letu 1200 zanesljivo nastala v režiji stiškega pisarja je moč zaslediti šele za leto 1230.⁵¹ Do srede 13. stoletja so se stiški pisarji deloma posluževali vetrinjskih formularjev.⁵² Nato pa lažje sledimo razvoju stila stiških pisarjev, ki so bili verjetno obenem člani skriptorija.⁵³ Na to kaže raba polknjižne pisave za listine vse do zadnjih desetletij 13. stoletja. Sredi 70. let 13. stoletja se je število v Stični izdanih listin zelo povečalo, večinoma pa je še šlo za prejemniške izstavitve. V samostanu jih je pisal en sam pisar, ki je pri formulah ali v celotnem diktatu variiral. Držal se je starih oblik, npr. objektivne publikacije in kvaziskriptorskega duktusa.⁵⁴ Konec 80. let ga je zamenjal menih s sodobnejšimi navadami, ki je uvedel kurzivno pisavo, diktat »nos listin«, nekatere romanske značilnosti, a je se je včasih še zgledoval po starih vetrinjskih vzorih.⁵⁵

⁴¹ BRESSLAU, *Urkundenlehre*, 540 sl. O pravni moči pečata: REDLICH, *Privaturkunden*, 108–124; WINFRIED TRUSEN, *Zur Urkundenlehre der mittelalterlichen Jurisprudenz* (v: *Vorträge und Forschungen XXIII, Recht und Schrift im Mittelalter*, izd. Peter Classen, Sigmaringen 1977), 206–208.

⁴² KOS, *Grad*, 176 sl.; MELL, *Privaturkunde*, 93–102.

⁴³ REDLICH, *Privaturkunden* 120 sl.; MELL, *Privaturkunde*, 51 sl.

⁴⁴ WILHELM EWALD, *Siegelkunde* (*Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte*, Abt. IV: *Hilfswissenschaften und Altertümer*, München und Berlin 1914), 39–48; REDLICH, *Privaturkunden*, 111 sl.; KOS, *Pismo*, 153 f.

⁴⁵ FICHTENAU, *Urkundenwesen*, 190 sl.

⁴⁶ Takšno pismo je bila npr. listina grofa Henrika IV. Andeškega za salzburškega nadškofa Eberharda II. iz leta 1207; listina se začne z inskripcijo, manjkajo pa koroboracija, datacija in priče (MDC IV, št. 1598).

⁴⁷ URBKr II, št. 257.

⁴⁸ SCHUMI, *Archiv I*, str. 110.

⁴⁹ HERMANN WIESSNER, *Monumenta historica ducatus Carinthiae* (V–VIII, = MDC; Klagenfurt 1956–1963) V, št. 233; Listina v Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkundenreihe (=HHStA AUR) 1287 II 27. Gorica; HHStA AUR 1295 VI 24. Mehovo; ZAHN 35, št. 439, 443.

⁵⁰ O vetrinjskih listinah, pisarni in arhivu glej uvod Augusta von JAKSCH v: MDC III, str. XL–L. Zadnji prejemniški listini kranjskih izstaviteljev sta: MDC IV, št. 2099 in 2100 iz leta 1235.

⁵¹ Glej regeste v: GREBENC, Stična, 11 sl. oz. PUZEL, *Idiographia*, passim.

⁵² MDC IV, št. 2557.

⁵³ O stiškem skriptoriju: NATAŠA GOLOB, *Stiški rokopisi iz 12. stoletja* (Ljubljana 1994), passim; MLINARIČ, Stična, 851–860.

⁵⁴ GREBENC, Stična, št. 66; 68, 70, 75; GZL VII/3,4.

⁵⁵ ARS, *Zbirka listin* (= ARS ZL), 1289 III 13. (po vetrinjski MDC IV, št. 2100); GREBENC, Stična, št. 92 (po diktatu Henrika iz Cerkelj: ARS ZL 1296 XI 24. Stična; prepis listine v arhivu samostana Stična (= AST ZL), 1300 IV 17).

Stiške listine in pisarji so bili v tesni zvezi s kostanjeviško cisterco, ustanovljeno leta 1234.⁵⁶ Od srede 13. stoletja je tam nastalo nekaj falsifikatov, ki so legitimirali dejanja ustanovitelja vojvode Bernarda in naslednika Ulrika. Takšnemu falsificiranju se konvent ni odpovedal niti v 14. stoletju.⁵⁷ Pisarji so bili člani skriptorija, kar razodeva kvaziskriptorska pisava,⁵⁸ dve listini pa sta bili najbrž celo delo kasnejšega opata Jakoba.⁵⁹ Tudi v Kostanjevici so v 70. letih nekateri pisarji že pisali bolj kurzivno, diktatov in formularjev pa je bilo istočasno več: od zastarelih vetrinjskih (posredno iz stiških)⁶⁰ do modernejših »nos listin«.⁶¹ V 90. letih je listinske zadeve prevzel menih in »notar« Werner. Sodeč po nazivu je bil morda šolan ali pa prišel iz neke (laiške) pisarske prakse.⁶²

Če so se tudi pri listinah samostanskih notarjev mešale italijanske in nemške listinske navade, je bilo pri zunanjih cerkvenih gospodih drugače. Intenzivnost severnih vplivov se je najbolje pokazala na Gorenjskem sredi 13. stoletja, ko se je zelo povečalo število listin freisinških in briksenških škofov. Njihov vpliv pa je bil bistveno manjši kot je bil delež njihovih listin, izdanih na Kranjskem. Še v 12. stoletju so bili freisinški škofje na Kranjskem še odvisni od tujih notarjev: leta 1160 je v Škofji Loki izstavljeno listino škofa Alberta (1158–1183) za dva furlanska prejemnika v severnoitalijanski obliki »breve recordationis« sestavil in napisal najbrž kar njun zastopnik »sodnik Jakob«.⁶³ Listine, ki so jih pozneje spisali freisinški notarji, pa so imele drugačne oblike, saj so se škofje posluževali le uslug svojih notarjev ne glede na kraj poslovanja. Določene freisinške značilnosti, npr. praznično datiranje in enostavnost diktata so se v 13. stoletju prijele večine kranjskih pisarjev, a je vprašanje, če sploh lahko govorimo o direktnem vplivu ali le o splošnem trendu v razvoju pečatne listine. To lahko pripelje do hipoteze, da geografsko omejeno, četudi dolgo, importiranje drugačnih listinskih vzorcev v tuje okolje ni nujno imelo direktnih učinkov. Ker so bile kranjske listine zaradi italijanskega vpliva kvalitetno nad pečateno notico, formularji freisinških notarjev pred sredo 13. stoletja najbrž niso mogli spremeniti navad domačih notarjev/pisarjev. Sploh pa so freisinški notarji in pisarji postali na Kranjskem dejavnejši šele od 40. let 13. stoletja,⁶⁴ ko je bil vodja pisarne »kaplan in notar« magister Konrad. Istočasno je bil v Škofji Loki dejaven »notar Viljem iz Škofje Loke«, ki pa ni bil le »pisar«, saj je bila funkcija »loškega pisarja« najvišja upravna funkcija v freisinškem gospodstvu. Tudi »loški pisar« Janez, ki se je omenjal v letih 1297–1321, je bil tak upravnik.⁶⁵ Najpomembnejši freisinški notar druge polovice 13. stoletja je bil magister in »protonotar« Henrik. Bil je rektor freisinške kapele na Dunaju (1274), kanonik v Freisingu (pred 1267) ter prošt na Vrbskem jezeru (1272). Vsaj sestavil, če

⁵⁶ JOŽE MLINARIČ, *Kostanjeviška opatija 1234–1786* (Kostanjevica na Krki 1987), 127 sl.

⁵⁷ MDC IV, št. 2475 (pod 1252); ARS, *Prepis listine v arhivu gospodstva Dol*, fasc. 179 (= ARS DA) s.d. (1256–1259); ARS DA 1256 I 10. St. Paul; ARS DA 1288 V 1.; URBKr II, št. 311, 312, 324. Iz podobnih razlogov je bila ponarejena tudi ustanovna listina samostana Gornji Grad iz leta 1140 (GÜNTHER BERNHARD, *Die Stiftungsurkunde des Klosters Oberburg*. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 108, 2000, 265 sl.).

⁵⁸ URBKr II, št. 168, 252, 363.

⁵⁹ URBKr II, št. 257; ARS ZL 1279 IV. (avtograf?).

⁶⁰ URBKr II, št. 199; MDC IV, št. 2557; ARS ZL 1278 II 2.; FRANZ KOMATAR, *Das Schlossarchiv in Auerperg*. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain* 18 (1905), št. 15.

⁶¹ ARS DA 1284 III 25.; ARS ZL 1286 V 1.; ARS DA 1288 III 25.; ARS ZL 1291 X 6.

⁶² ARS ZL 1286 V 1.; ARS ZL 1291 X 6.; ARS DA 1297 XI 25.; ARS ZL 1300 II 9.; ARS DA 1301 I 13.; ARS DA 1301 XII 3.

⁶³ ZAHN 31, št. 110.

⁶⁴ J. PAUL RUF, *Studien zum Urkundenwesen der Bischöfe von Freising im 12. und 13. Jahrhundert* (München 1914, 81–84).

⁶⁵ Konrad: ZAHN 31, št. 153, 231, 232. Viljem: ZAHN 31, št. 152. PAVLE BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospodstvo (973–1803)* (Škofja Loka 1973), 450.

ni tudi napisal, je večino škofovih listin na Kranjskem. Do leta 1272 se je omenjal v kar 35 freisinških listinah in je nekajkrat celo sopečatil škofove listine.⁶⁶ V listine je uvedel datiranje po svetniških praznikih, zelo kurzivno pisavo pa že leta 1252. Od začetka 60. let ga je občasno zamenjeval kanonik magister Herman, ki je bil vodilni »protonotar« v letih 1275–1283. Okoli leta 1290 je pisarno prevzel »dvorni pisar« Henrik, ki je nekatere listine s sedanjiškimi dispozicijami postavil v položaj dispozitivne listine.⁶⁷

Mnogo manj vplivni so bili notarji briksenških škofov,⁶⁸ saj je bilo njihovo delovno območje bistveno manjše od freisinškega in oglejskega. Enostavno strukturirana briksenška pisarna je prišla po letu okoli 1230 pod močnejše vplive severnoitalijanskih notarjev, deloma tudi zaradi furlanskih in beneških notarjev v škofovski pisarni in tirolskih mestih. V času škofa Henrika (1224–1239) je bil najpomembnejši briksenški notar javni notar Oto iz Ogleja, ki je do leta 1241 izstavil 15 listin, med njimi nekaj instrumentov. Njegov naslednik je bil (sub)diakon Mihael. Napisal je 26 listin, instrumentov in tradicijskih notic, na Kranjskem pa dve pečatni listini.⁶⁹ Med letoma 1230 in 1250 je za omenjena škofa pisalo kar 18 pisarjev, a vsi niso bili člani pisarne. V času škofa Bruna (1250–1288) so v pisarno vstopili tudi pisarji ministerialnega izvora. Tedaj so na Kranjskem nastale štiri listine »notarja« Henrika.⁷⁰

Začetke samostojne listinske prakse med kranjskimi posvetnimi gospodi opazimo najprej pri zadnjih andeških grofih.⁷¹ Do začetka 13. stoletja so bili v kranjskih zadevah odvisni od vetrinskih menihov.⁷² Na dvoru grofa Henrika IV. in brata Ota VII. se je situacija spremenila v prvih letih 13. stoletja. Ok. leta 1207 se je omenjal *Heinricus scriptor*, dvorni kaplan in župnik v Amrasu na Tirolskem, ki je bil vodilni andeško-meranski notar vse do smrti grofa Henrika IV. leta 1228.⁷³ Od leta 1228 se je omenjal njegov učenec in naslednik cerkljanski župnik Henrik. Samostojno je začel delovati po smrti grofa Henrika.⁷⁴ Zatem je približno leto dni upravljal andeško posest na Kranjskem, ko so se zanjo prepirali brata umrlega, patriarh Bertold in meranski vojvoda Oto VII. ter štajersko-avstrijski vojvoda Friderik. Najprej je pisal za patriarha, ko pa se je leta 1229 tehtnica nagnila v korist Ota, je pisal zanj. Kasneje ga je Oto odstavil, nato pa je še izgubil cerkljansko župnijo. Najbrž po posredovanju Henrikove vdove Sofije je vstopil v stiški samostan in kmalu po letu 1238 umrl.⁷⁵ Čeprav omenjena notarja nista predstavljala prave pisarne, je bil njun vpliv opazen. Listine mlajšega Henrika so bile boljše od listin drugih posvetnih gospodov med Dravo in Jadranom, primerljive celo z listinami cerkvenih gospodov. To potrjujejo patriarhova naročila iz leta 1228 in Otova iz leta 1229.

Izmed posvetnih gospodov je imela na Kranjskem največ opraviti pisarna koroških vojvod Spanheimov.⁷⁶ Zadnji vojvode so bili pravzaprav stalno na poti med svojimi gospodvi, z

⁶⁶ ZAHN 31, št. 162, 163, 168, 190, 199, 200, 207, 231, 232, 308, 309; MDC V, št. 82, 203.

⁶⁷ Herman: ZAHN 31, št. 275, 279, 280, 299 (pod 1263 XI 14.), 361 und 362 (obe pod XII 29.), 373. Henrik: ZAHN 31, št. 402, 403, 409, 410, 412, 413, 422; ZAHN 35, št. 433, 439, 443, 444, 447.

⁶⁸ GUSTAV PFEIFER, Die Urkunden des Brixner Elekten und Bischofs Egno von Eppan (1240–1250). Eine paläographisch-diplomatische Untersuchung (Staatsprüfungsarbeit am IÖG, Wien 1992), 90–105.

⁶⁹ URBKr II, št. 131; LEO SANTIFALLER, Die Urkunden der Brixner Hochstiftsarchive I (Schlernschriften. Veröffentlichungen zur Landeskunde von Südtirol 15, 1929), št. 116.

⁷⁰ SANTIFALLER I, št. 95, 236, 246; MDC V, št. 567.

⁷¹ Pomoč pri pregledu omogoča zastarelo in na mnogih mestih netočno delo Hermanns HORSTA, ki pa se je v največji meri posvetil nekranjskim listinam andeških grofov in meranskih vojvod (HORST, Meranien, 32–41). Gl. seznam andeških listin v: EDMUND von OEFELE, Geschichte der Grafen von Andechs (Innsbruck 1877).

⁷² MDC III, št. 1377; MDC IV, št. 1596, 1597, 1740.

⁷³ URBKr II, št. 14, 18, 43, 55, 54, 56.

⁷⁴ URBKr II, št. 54, 56, 57.

⁷⁵ URBKr II, št. 58, 59, 60, 63, 66, 99. KOS, Pismo, 195 f.

⁷⁶ O spanheimskih listinah, pisarni in osebju glej uvod Augusta von JAKSCH v: MDC IV/2, str. XI–XXII in HÖFLECHNER, Kärnten, 59–110.

njimi pa tudi notarji. Politična intenzivnost pa do srede 13. stoletja ni šla v korak z listinsko: šele leta 1211 se je omenjal magister Poncij, pisar, zdravnik in »kaplan« vojvode Bernarda, čeprav so v njegovem času Bernardove listine nastajale tudi še pri prejemnikih⁷⁷ ali pri profesionalcu,⁷⁸ ki je pisal tudi za vojvodo Leopolda VI. in salzburškega nadškofa Eberharda II. Niti z mlajšim in inovativnim notarjem Henrikom (do 1225) pisarna še ni bila formirana. Po letu 1240 je vstopil v vojvodovo službo župnik v St. Radegundi Bertold. Njegovo notarsko izobrazbo so izkazovale že njegove ortenburške listine, ki so imele več podobnosti z instrumentom. Vodilno vlogo v novokonstituirani pisarni je obdržal do Bernardove smrti leta 1256, saj je v tem času sestavil in napisal skoraj vse spanheimske listine, ki so bile kompromis med instrumentom in pečatno listino. Pisarna vojvode Ulrika je bila po letu 1256 v znamenju notarja Konrada iz Hrušice⁷⁹ ter protonotarja Hilpranda, ki ga je zamenjal sredi 60. let 13. stoletja.⁸⁰

Za večino nedinastičnega plemstva pa je vse do druge polovice 13. stoletja obveljalo, da so bili v pisanju listin odvisni od prejemnikov. Tudi ortenburški grofje, ki so sicer imeli svoje notarje vsaj že v prvi tretjini 13. stoletja, ko je v njihovi službi krajši čas deloval bodoči vodja spanheimske pisarne magister Bertold, so se po njegovem odhodu grofje spet obračali na prejemniške in priložnostne notarje. Ko so npr. Ortenburški leta 1256 darovali posest stiškemu samostanu, je bila ustrezna listina prejemniška, čeprav se je tedaj omenjal »notar Jakob«, ⁸¹ ki je bil najbrž njihov uslužbenec. Tudi leta 1263 »na Kranjskem« izstavljeni vzajemni listini o delitvi rodbinske posesti je sestavil in napisal notar vojvode Ulrika Spanheimskega, ki je posredoval pri dejanju.⁸² Zdi se, da so Ortenburžani šele ob koncu 13. stoletja v spremstvo vključili stalnega pisarja.⁸³

Ministeriali so bili pri pravnem poslovanju še dodatno, socialno-pravno, omejeni. V začetku moramo iskati ministerialne transakcije seveda predvsem v ustnem poslovanju. Ob tem je prišlo do pisnih potrditev ustnih dejanj s strani njihovih nadrejenih gospodov ali cerkvenih prejemnikov. Takšno potrjevanje se je razvilo na Kranjskem v drugi polovici 12. stoletja in izginilo do srede 13. stoletja, čeprav so si gospodje najbrž še lastili pravico ustne privolitve. Ena zadnjih tovrstnih potrditev je bilo dejanje Agnes Meranske, ki je leta 1248 v Sofumbergu v Furlaniji potrdila darilo svojega ministeriala samostanu v Velesovem.⁸⁴ S potrditvami preteklih dejanj od nadrejenih cerkvenih gospodov je bilo drugače: z njimi se je legaliziralo več ustnih tradicij laikov. Tako potrdilno vlogo je imela npr. listina patriarha Bertolda iz leta 1250, s katero je stiškemu konventu potrdil več deset plemiških tradicij za več kot polstoletno obdobje.⁸⁵ Prva ugodna prelomnica za pojav samostojnih ministerialnih dejanj in listin je bilo izumrtje grofov Višnjegorskih (1209), še bolj pa smrt grofa Henrika IV. Andeškega († 1228). Njegovi ministeriali so si poiskali nove gospode, predvsem freisinške škofe, Babenberžane in Spanheime, vendar nove vezi niso bile več tako tesne kot prej. To je posledično pripeljalo do samostojnejšega

⁷⁷ MDC IV, št. 1682 (v Vetrinju).

⁷⁸ MDC IV, št. 1810, 1816.

⁷⁹ MDC IV, št. 2617, 2618, 2650; URBKr II, št. 286, 348, 349, 370 usw. Pomembnejši člani Bertoldove pisarne so bili župnik Oto (od 1243), župnik Liutold iz Kraiga (1244), Ofo in Bertold (1244), Wiglin in Henrik (1251), Konrad iz Hrušice (1252).

⁸⁰ MDC IV, št. 2629, 2930, 2949, 2982; URBKr II, št. 318, 383; ZAHN 31, št. 150 (pod 1247 IX 24.); SCHUMI, Archiv, str. 27.

⁸¹ MDC IV, št. 2632 in uvod Augusta von JAKSCH v: MDC IV/2, str. XIX.

⁸² ZAHN 31, št. 189, 236, 397, 444, 447; MDC IV, št. 2805; HHStA AUR 1263 IV 25.

⁸³ Leta 1295 je na ortenburškem gradu Waldenberg pri Radovljici napisal listino *Nicla der schreiber* (MDC VI, št. 365, 1296 XII 28.).

⁸⁴ URBKr II, št. 155.

⁸⁵ URBKr II, št. 170.

poslovanja v vlogi avtorjev in izstaviteljev. Tedaj je večina ministerialnega plemstva že imela prosto pravico darovanja cerkvenim ustanovam za dušni blagor, pa tudi prosto dedovati in prodajati družinsko posest. Zato se je od srede 13. stoletja povečalo tudi število listin, s katerimi so dediči potrdili darovanja umrlih sorodnikov. Lahko so bile v obliki pečatnih notic, tiste s koroboracijem pa nekaj med notico in pravo pečatno listino.⁸⁶

Najštevilnejša zvrst plemiških listin nasploh so bile darovnice. Največkrat so nastale tik pred smrtjo darovalca/izstavitelja. Imele so značaj legatov, saj pravi testamenti na Kranjskem pred koncem 14. stoletjem še niso bili v navadi.⁸⁷ Od druge polovice 13. stoletja zgolj »skrb za dušni blagor« darovalcem ni več zadoščala, zato so dajali natančneje zapisati obveznosti obdarovane ustanove. Nekoč kratke listine so se začele daljšati.⁸⁸ Ob ustanavljanju ženskih samostanov je prihajala v ministerialnih darovnicah v ospredje želja po preskrbi hčera in sestra. V obeh ženskih samostanih Velesovo in Mekinje je bila večina nun iz vrst gorenjskega in koroškega plemstva ter ljubljanskih patricijskih krogov.⁸⁹ Dvig ministerialov je imel posledice tudi v svobodnejšem prodajanju posesti. Prodajne listine so bile na Kranjskem še do približno srede 13. stoletja skoraj domena svobodnih gospodov in dinastov. Od 50. let 13. stoletja pa se je njihovo število zelo povečevalo med ministeriali. Prodajne listine so se pojavile sočasno z družbenimi spremembami tudi pri najbogatejšem meščanstvu v Ljubljani, Kamniku in Kostanjevici. V teh listinah so bile pomembne konsenzualne, pertinenčne in garancijske formule in od konca 13. stoletja pogosteje navedeni poroki.⁹⁰ Ker je šlo pri prodajnicah za praviloma enostavna pravna dejanja, invokacij, areng ipd. balastnih formul v njih običajno ni bilo. Pisne podelitve fevdov pa do leta 1300 še niso bile pravilo.⁹¹

Najpozneje v času kranjskega gospoda Ulrika Spanheimskega (1256–1269) starih ministerialnih pravic deželni knez ni več mogel omejevati, čeprav jih kranjski ministeriali na ravni dežele še niso imeli zapisanih. Prvi pisni ministerialni privilegij na Kranjskem sta leta 1237 podelila vovbrška grofa svojim ministerialom v Ložu.⁹² Ta privilegij je bil v določeni zvezi z istočasnim podeljevanjem novih pravic štajerskim deželanom leta 1237.⁹³ Drugega podobnega je leta 1246 podelil salzburški nadškof ministerialom v Krškem.⁹⁴ Večina določil je prešla v nastajajoče deželno pravo. Zato posebnih ministerialnih privilegijev od srede 13. stoletja ni bilo več, pač pa je bila večina listin, ki so govorile o ministerialnih obljubah, povezanih s konkretnimi osebami in zadevami.⁹⁵ Listine o ministerialnih zadevah so postale nujne šele s ponovnim omejevanjem svobodnega poročanja ministerialov nekaterih gospodov konec 13. stoletja, čeprav je to uspevalo le še redkim dinastom (goriškim grofom) in cerkvenim gospodom (salzburškim nadškofom).⁹⁶

⁸⁶ URBKr II, št. 382; GZL XI/30,31.

⁸⁷ DUŠAN KOS, Dediščine, dedno pravo in plemstvo na Kranjskem in slovenskem Štajerskem (posebej v 14. stoletju) (Celjski zbornik 1994), 35–39.

⁸⁸ DUŠAN KOS, Plemiška darovanja cerkvenim ustanovam (s posebnim ozirom na 14. stoletje). *Zgodovinski časopis* 47 (1993), 36–41.

⁸⁹ Za samostane Velesovo, Mekinje, Škofja Loka, Marenberk, Studenice in Muta do 15. stoletja: DUŠAN KOS, Neagrano gospodarstvo in družba na Slovenskem v 14. stoletju (s posebnim ozirom na plemstvo in višje sloje meščanstva) (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1993), 593–604.

⁹⁰ ARS, listina iz samostana Velesovo (= ARS VE), 1299 XII 8.; ARS BI 1299 XII 21. Ljubljana; ARS DA 1301 I 13. Listina iz Nadškofijskega arhiva Ljubljana, Zbirka listin (= NŠAL ZL), 1301 VIII 30. Kamnik; ARS DA 1301 XII 3.

⁹¹ URBKr II, št. 34, 113.

⁹² URBKr II, št. 96. KOS, Grad, 29, 187.

⁹³ UBSt II, št. 349, 350, 354.

⁹⁴ URBKr II, št. 138.

⁹⁵ MDC V, št. 1, 3, 233. KOS, Grad, 27, 185.

⁹⁶ KOS, Grad, 21.

Še večje spremembe v pravni in socialni strukturi kranjskih ministerialov in posledično pravnemu poslovanju in listninjenju so se zgodile po porazu češkega kralja Přemysla Otokarja II. leta 1276. Kranjsko je najprej zasedel goriški grof Albert II., nato pa je postal njegov brat Majnhard II. začasni upravitelj Koroške, Kranjske in Slovenske marke, leta 1286 pa še koroški vojvoda. Majnharda je po Kranjskem vedno spremljalo več članov dvora in pisarne.⁹⁷ Pisarji goriških grofov⁹⁸ so bili že sredi 13. stoletja organizirani v pisarni, ki je imela zglede v Furlaniji, Koroški in Tirolski.⁹⁹ Z dedovanjem po tirolskih grofih leta 1253 je Majnhard prevzel tudi tirolske pisarje. Do delitve rodbine na tirolsko in goriško vejo leta 1271 so se grofje posluževali uslug notarjev obeh provenienc, med katerimi so imeli vodilno mesto notarji/pisarji iz pisarsko usmerjene družine iz Ebersteina. Tedaj se je razvil tudi goriški dvor, zato se je vodja goriške pisarne od leta 1277 pogosto imenoval »dvorni pisar«.¹⁰⁰ Na Kranjskem so začeli grofje izstavljati listine, ko so se po letu 1276 zasedli na nekdanji višnjegorski posesti na Dolenjskem.¹⁰¹ Na Kranjskem pa je dal grof Majnhard šele leta 1283 zapisati tri listine, vendar niti v eni ni bil izstavitelj.¹⁰² Majnhard je lahko vsilil svojega notarja komurkoli, tudi freisinškemu škofu, pred čigar notarji so se npr. še notarji Ulrika Spanheimskega vedno umaknili. Število vseh Majnhardovih pisarjev, zadolženih za najrazličnejše zvrsti zapisov iz uprave, je šlo v nekaj desetih. Vendar pa na kranjske listine niso imeli tako velikega, predvsem pa ne neposrednega vpliva, kot ga je imela modernejša Majnhardova deželna uprava na celotno družbo. Upravni modeli so z južnotirolskimi in furlanskimi uradniki, trgovci in plemiči prinašali v kranjsko življenje zahodne in tudi modrene severne gospodarske in družbene vzorce. Čas do leta 1335 zato lahko označimo za obdobje posebnega stapljanja romanskih upravnih in pravnih oblik z germanskimi v samosvoj, vendar na koncu v prevladujoč nemški poslovni praktikum, kakršen je bil že uveljavljen na Tirolskem in Koroškem. V listinah se je odražal v prevladi pečatne listine, a s številnimi, iz notarskih instrumentov prevzetimi formulami.¹⁰³ Vplivi seveda niso bili le posledica tirolskih uradnikov: na mikroravni so s posredovanjem prihajali vzorci tudi posredno iz Koroške. To je mogoče ponazoriti z meščansko modo, ki je konec 13. stoletja iz Koroške (Velikovca) prišla v Kamnik in se hitro razširila po Gorenjskem, vendar predvsem v tistem delu, ki so ga obvladovali poklicni pisarji v Kamniku in Kranju: šlo je za pravno nepomembno vstavljanje pridevka »dobri«, »dobra« (svetnik, svetnica) v datacijah. Kot najstarejši primer mi je znan primer iz Kranja iz leta 1298. Po drugi strani pa omejenost navade predvsem na Štajersko, Koroško in Gorenjsko posredno kaže na tesno kulturno in gospodarsko povezanost teritorija.¹⁰⁴ Čeprav se je italijanski pravni in listinski vpliv, ki je bil na celotnem Kranjskem dotlej

⁹⁷ WERNER KÖFLER, Studien zum Kanzlei- und Urkundenwesen Meinhards II. (1271–1295). Vorarbeiten zum Tiroler Urkundenbuch (Prüfungsarbeit am IÖG, Wien 1968), 1 sl.; isti, Beiträge zum Urkundenwesen Meinhards II. in den Jahren 1271 bis 1295. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 26 (1973), 56–93; RICHARD HEUBERGER, Das Urkunden- und Kanzleiwesen der Grafen von Tirol, Herzoge von Kärnten aus dem Hause Görz (bis 1335). Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg.Bd. 9 (1915).

⁹⁸ STARZACHER, Görz, 36–58.

⁹⁹ URBKr II, št. 161. STARZACHER, Görz, 36.

¹⁰⁰ HEUBERGER, Tirol, 61, 116; STARZACHER, Görz, 37–39. PETER ŠTIH, Studien zur Geschichte der Grafen von Görz. Die Ministerialen und Milites der Grafen von Görz in Istrien und Krain (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg.Bd. 32, Wien/München 1996), 192 sl.

¹⁰¹ ARS BI 1286 I 3. Ljubljana; ZAHN 31, št. 396 (pod VII 11.), 405; HHStA AUR 1295 VI 24. Mehovo; KOMATAR 18, št. 17; ASt ZL 1297 VI 5. Ljubljana.

¹⁰² ZAHN 31, št. 374, 376; MDC V, št. 560.

¹⁰³ HÄRTEL, Notariat, 901 sl.

¹⁰⁴ ARS VE 1298 XI 24. Kranj. REINHARD HÄRTEL, Der gute Heilige. Ein Beitrag zum Privaturkundenwesen des Spätmittelalters. Archiv für Diplomatik 19 (1973), 220–236, 254–259.

močan zaradi cerkvene in formalno politične podrejenosti, prihajanja italijanskih klerikov na kranjske župnije, trgovine med Italijo in Ogrsko, vedno bolj omejeval na južni in zahodni del Kranjske, je ostal v celotni deželi prisoten še daleč v novi vek v vsakdanjem življenju.

Prevlada severnih političnih vplivov se je na Kranjskem konec 13. stoletja potrdila tudi v prevladi nemškega jezika v pravnih zapisih. Prvo listino (goriškega grofa Alberta II. za freisinškega škofa Emiha) v nemškem jeziku je na Kranjskem sestavil notar goriško-tirolskega grofa Majnharda Viljem.¹⁰⁵ Naslednja je iz leta 1287, ki jo je napisal domačin, gorjanski župnik Ulrik.¹⁰⁶ V začetku 90. let 13. stoletja je nemščina prevladala v freisinških listinah. V ortenburški pisarni so nemške listine začele nastajati sredi 90. let. Okoli leta 1300 in s pričakovano meščansko zamudo je prevladala nemščina tudi v listinah ljubljanskih pisarjev.¹⁰⁷ O poznavanju slovenskega jezika med poslovno sposobnimi sloji pa priča vsaj npr. pravilno zapisovanje slovenskih krajevnih in osebnih imen v listinah. Da je bil to pri nepoznavanju jezika lahko problem, dokazujejo zapisi italijanskih notarjev, ki so praviloma zelo pokvarili njihovo obliko. Če je bil slovenski jezik še primeren za nepisno poslovanje, za pisno z ozirom na deželno pravo še ni bil. Potrebno se je bilo ozirati na jezikovno znanje prič, ki so bile pogosto z območij, kjer se ni ali se je le malo govorilo slovensko. O tem so govorile nemške publikacije, ki so se obračale na 'vse, ki listino vidijo ali jo slišijo prebrano'.¹⁰⁸ Pri transmisiji dejanj v zapis je šlo za prevajanje v nemškem jeziku sklenjenega dejanja v latinski jezik. Na ključne besede in imena so pisarji obesili latinske formule. Nemško pisoči pisarji so se zato izogibali prevajanju retoričnih formul in so jih raje izpustili.¹⁰⁹ Nemški, slovenski in italijanski pisarji pa mnogokrat niso našli primerne latinskega izraza za besedo, krajevno ime ali lokalni termin. V takih primerih so poleg latinskega izraza navedli tudi ljudskega s sintagmo »vulgo ... nuncupatur« ali »teutonice dicitur« ipd. Zmaga nemškega, na Kranjskem niti ne glavnega ljudskega, pač pa političnega jezika je bila mogoča tudi, ker so samostanski pisarji od konca 13. stoletja izgubljali primat v pisanju listin. Tako je tudi na Kranjskem obveljalo pravilo, da bolj, ko se je nek izstavitelj opiral na lastno pisarno, kasneje se je v njegovih listinah pojavila nemščina. To je veljalo za nekatere dinaste z zahoda (grofje Goriški, Majnhardinci), predvsem pa za samostane.

Najbolj je bilo za rabo nemščine dovzetno nižje plemstvo in meščanstvo. Nenazadnje so bila njihova dejanja enostavna, listine pa niso potrebovale zapletenih formul. Majnhardinci so bili plemstvu manj naklonjeni in bližji meščanstvu, kar se je kot zadnja sprememba končno odrazilo v hitrem porastu javnega poslovanja meščanov kranjskih deželnoknežjih mest. V

¹⁰⁵ KÖFLER, Tirol, 19. ZAHN 31, št. 374.

¹⁰⁶ KARL KOVAČ, Beiträge zur Geschichte Krains. Carniola 4 (1914), str. 173.

¹⁰⁷ Freising: ZAHN 31, št. 402, 403, 409, 410, 412 (unter VII 15.), 413, 422; ZAHN 35, št. 433; 439, 443, 444, 447. Kostanjevica: ARS DA 1291 V 25. Kostanjevica; MDC VI, št. 365; Listina samostana Mekinje (= ARS MK), 1297 I 5.; GZL I/7; GZL II/2; ARS DA 1302 IV 8.; ARS DA 1302 VI 2.; ARS DA 1304.; ARS, listina samostana Pleterje, 1304 IV 24.; ARS ZL 1305 II 3.; ARS DA 1306 V 18.; ARS DA 1308 IV 4; MDC VII, št. 7. Ljubljana: (L 297, 299, 314, 324, 327, 328). Tudi Max Vancsa piše o 10–15 letni zakasnitvi v mestnih listinah (MAX VANCOSA, Das erste Auftreten der deutschen Sprache in den Urkunden (Preisschriften gekrönt 30, izd. Fürstlich Jablonski'schen Gesellschaft zu Leipzig 30, Leipzig 1895, 52).

¹⁰⁸ HANS HIRSCH, Zur Frage des Auftretens der deutschen Sprache in den Urkunden und der Ausgabe deutscher Urkundentexte. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 52 (1938), 228–233; INGO REIFFENSTEIN, Zur Begründung der Schriftlichkeit in deutschen Urkunden des 13. Jahrhunderts (v: Sprache und Recht 2. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters. Festschrift für Ruth Schmidt-Wiegand zum 60. Geburtstag, izd. Karl Hauck et al., Berlin-New York 1986), 663 sl.

¹⁰⁹ INGO REIFFENSTEIN, Deutschsprachige Arengen des 13. Jahrhunderts (v: Festschrift für Max Spindler zum 75. Geburtstag, izd. D. Albrecht et al., München 1969), 184.

štirih najpomembnejših je od zadnje četrtine 13. stoletja do leta 1300 moč identificirati več profesionalnih notarjev/pisarjev. V Ljubljani je bil od konca 60. in do srede 80. dejaven notar, ki bi bil lahko član ljubljanske komende Nemškega viteškega reda. Njegov pojav v komendi po letu 1269 je bil morda v zvezi z razpadom spanheimske pisarne.¹¹⁰ V istem času se je v komendi zanesljivo naselil bivši spanheimski protonotar Hilprand.¹¹¹ Od 90. let 13. stoletja in vse do drugega desetletja 14. stoletja sta v Ljubljani delovala vsaj dva profesionalca. Prvi je bil (pomembnejši) »pisar Rutlib«, ki je najbrž prišel v Ljubljano iz južne Tirolske. Pisal je latinsko in nemško, predvsem za meščane in plemiče, ne pa za cerkvene prejemnike.¹¹² Drugi je bil Lienhard, ki je v Ljubljano morda prišel s Koroške ali Goriške, saj se v njegovih diktatih kažejo nekatere značilnosti iz pisarne goriških grofov. Lienharda ne gre zamenjevati z drugim ljubljanskim Lienhardom, ki je pričal v listinah in je pripadal ljubljanskim patricijem (furlanskega porekla) Porgerjem. Zdi se, da je pisar Lienhard prenehal pisati po letu 1309, ko je postal deželni pisar (vicedomov pomočnik).¹¹³

Če je bila Ljubljana od srede 13. stoletja zaradi poenotenja Kranjske pod Spanheimi družbeno in politično središče dežele, je ostal dotlej pomemben Kamnik nekaj časa še kulturno in cerkveno središče z bistveno boljšo tradicijo pisarstva. Tu so bili (izpričani) pisarji zgodnejši: tako zaradi potreb trgovine med Štajersko, Koroško in Kranjsko po prisilni poti po Tuhinjski dolini, kot zaradi upravnega sedeža andeških grofov in nato Babenberžanov in patriarhov. Andeško in patriarhovo podpiranje Kamnika proti spanheimski Ljubljani je ugodno vplivalo na naseljevanje izobraženih klerikov iz Furlanije. Eden takih je bil že notar Leonhard.¹¹⁴ O pomenu mesta v prvi polovici 13. stoletja priča tudi daljše zadrževanje in bivanje vdove Friderika Babenberškega Agnes Meranske. V mestu se je celo razvil patriciat.¹¹⁵ Kamniški župniki so bili še dolgo največkrat istočasno kranjski ali savinjski arhidiaconi. V pisnem poslovanju je Kamnik obdržal vodilno mesto vse do prve četrtine 14. stoletja. Prvi znani notar/pisar in župnik je bil magister Peregrin, kaplan in poslanec patriarha Rajmunda.¹¹⁶ Po različnih diktatih je v letih 1277–1298 napisal nekaj listin, ki so vsebovale moderne (»nos« publikacija) in konservativne elemente (»aguntur« arenga, objektivna publikacija).¹¹⁷ Župnik Manfred Della Torre je pisal v letih 1287–1293.¹¹⁸ Najdejavnejši gorenjski pisar – gorjanski župnik magister Ulrik – je imel med letoma 1287 in 1300 skorajda monopol v pisanju listin za lokalne plemiče in meščane. Živel je v Kamniku, kjer je bil tudi učitelj. Na eni od njegovih listin je ohranjen njegov pečat z upodobljenim sedečim učiteljem z odprto knjigo v roki. Motiv kaže na njegovo večjo usmerjenost v šolsko in pisarsko dejavnost kot v dušnopastirsko. Odlično je pisal je tako latinske kot nemške listine, kar

¹¹⁰ Njegove listine so bile: MDC V, št. 1, 3; GZL I/2,3,5; GZL VII/5.

¹¹¹ GZL IX/5,6.

¹¹² GZL I/12; GZL II/2; GZL XI/30,31. Med pričami se je omenjal do leta 1309. Kot profesionallec je prepisoval tudi kodekse (npr. misal iz leta 1296, ki se je nekoč nahajal v dominikanskem samostanu v Algundu na Etschu). Gl. JANEZ HÖFLER, Gorenjski prispevki k najstarejši glasbeni zgodovini na Slovenskem. Kronika 14 (1966), 46.

¹¹³ GZL I/8,11,15,18,19; GZL VII/7. KOS, Pismo, 205.

¹¹⁴ URBKr II, št. 160, 273.

¹¹⁵ KOS, Grad, 180–182.

¹¹⁶ BOŽO OTOREPEC, Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405 (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Viri za zgodovino Slovencev 14, Ljubljana 1995), št. 18–21, 26, 30–32, 34–39, 74–76, 80, 82–84, 86, 87, 91, 97, 98, 100–103, 107, 108, 112–116, 119, 123, 124, 126–130, 133–135, 140–142, 144. DUŠAN KOS, V primežu pobožnosti, karierizma in (samo)preskrbe (od konca 13. do začetka 15. stoletja). Zgodovinski časopis 50 (1996), 22 sl.

¹¹⁷ ARS ZL 1277 IV 26. Kamnik; ARS VE 1283 um; ARS BI 1287.; ARS, Listina iz repertorija I, 1298 XI 25.

¹¹⁸ ARS MK 1287 X 3. Čedad; ARS BI 1288 II 8. Ljubljana.

pomeni, da ni bil romanskega porekla, pač pa najbrž Kranjec. Zato morda ni preveč napačna misel, da je bil celo priporočen pisar s strani kamniških mestnih oblasti.¹¹⁹

Nekdanji sedež kranjskih mejnih grofov mesto Kranj je v 13. stoletju izgubilo prejšnjo vlogo na račun Ljubljane in Kamnika ter Škofje Loke. Zato ne čudi, da je bilo v Kranju opravljenih pravnih dejanj in izstavljenih listin do začetka 14. stoletja malo. Konec 13. stoletja je v Kranju in okolici deloval en sam pisar, čigar uslug se okoliško plemstvo in meščanstvo ni kaj rado posluževalo. Predvsem zaradi slabe prakse, ki je izpričana v diktatno in pisarsko identičnih listinah, podpovprečne pisave in nesolidnega diktata, zaradi česar se ni mogel uveljaviti nasproti sodobniku, gorijskemu župniku Ulriku (gl. zgoraj). Očitno je šlo za priložnostnega pisca. Po poreklu je nemara šlo za Korošca, saj je že leta 1298 uporabljal način datiranja z vstavkom »dober, dobra« (svetnik, svetnica). Natančnejša identifikacija ga približuje šenčurskemu župniku Ulriku.¹²⁰ Glede na pomen mesta Kostanjevica v 13. stoletju bi bilo napak domnevati, da tam v 13. stoletju zaradi konkurence samostana ni deloval laiški pisar. Podatke pa imamo šele od leta 1291, ko je bil dejaven pisar, ki je šele v svoji zadnji listini leta 1308 odkril identiteto (*Perhtolt, den schribaer, der disen brief geschriben hat*).¹²¹

Spekter pisnih navad kranjske družbe je bil torej do zadnje četrtine 13. stoletja, ko je pravladala (nemška) pečatna listina, zveza velikih razlik v političnih, gospodarskih in socialnih razmerah. Trdnih pravil vsaj do srede 13. stoletja pravzaprav ni bilo. Subjektivnost izstavitelja in prejemnika je imela v procesu izdelave listine največji pomen, celo v istih »pisarnah«. Odstopanje od idealnih vzorcev je bilo veliko. Pri »kranjskih listinah« zato lahko vsaj do ok. leta 1300 govorimo kot o pojmu zgolj v geografskem smislu.

Zusammenfassung

Urkundenwesen in der Provinz. Beispiel Krains 1150–1300

Dušan Kos

Seit dem 10. Jahrhundert war Krain ein geographisches, politisches und gesellschaftliches Grenzgebiet des römisch-deutschen Reiches. Nicht zuletzt können wir über eine »Provinz« sprechen, weil keiner der Dynasten seinen Sitz oder seinen politischen Schwerpunkt in Krain hatte. Dies ermöglichte die politische, rechtliche, kulturelle und sogar diplomatische Partikularisierung Krains und behinderte lange Zeit die Herausbildung einer mehr oder weniger einheitlichen Praxis. Da trotz des kargen Wortschatzes die Urkunde die vorherrschende mittelalterliche Quelle ist, dient sie in diesem Beitrag als Hauptindikator der Geschäfts- und Schreibgewohnheiten, der Anwendungen des Gewohnheitsrechts und der kodifizierten Rechte in der Geschäftstätigkeit, der Mentalität, der wirtschaftlichen und kulturellen Verflechtungen, der sozialen Schichtung, aber auch der ästhetischen Ansichten über die Niederschrift im Gebiet südlich der Karawanken.

¹¹⁹ KOVAČ, Beiträge, str. 173; MDC VI, št. 351; ARS VE 1297 V 16. Velesovo; GZL IX/8; MDC VI, št. 437, 452; MDC VII, št. 16; ARS VE 1299 XII 8. Velesovo; BRUNNER, Gallenberg, št. 1; ARS VE 1301 II 12.; NŠAL ZL 1303 III 12. Kamnik; ARS VE 1304 I 22; ARS MK 1304 VIII 4.; NŠAL ZL 1306 II 8. Kamnik; NŠAL ZL 1306 IV 20.; NŠAL ZL 1307 XII 15. Kamnik; ARS, listina iz repertorija II, 1308 III 25. Kranj; ARS, listina iz repertorija III, 1312 V 16.; ARS II 1317 XI 16. OTOREPEC, Gradiivo, št. 192, 281.

¹²⁰ ARS VE 1298 XI 24. Kranj; ARS VE 1304 I 22. Velesovo; ARS VE 1304 II 23.

¹²¹ ARS DA 1291 V 25. Kostanjevica; ARS MK 1297 I 5.; GZL I/7; GZL II/2; ARS DA 1303 IV 8.; ARS DA 1302 VI 2.; ARS DA 1304.; ARS PL 1304 IV 24.; ARS ZL 1305 II 3.; ARS DA 1306 V 18.; ARS DA 1308 IV 4.

Krain stand bis zum Ende des 13. Jahrhunderts stark unter den Einflüssen des *Patriarchates Aquileia*. Dessen Metropolitangewalt und Kanzlei waren auch für das Gebiet östlich des Isonzo bis zur Drau und Sotla zuständig. Dort gab es nie einen eigenen Suffragan Aquileias, der mit seiner Kanzlei die Urkundenpraxis beeinflusst hätte, wie dies bei den Suffraganen westlich von Aquileia bemerkbar war. Nach 1251 ist ein stärkerer Einfluß des Notariatsinstrumentes und der öffentlichen Notare in jenen Krainer Städten bemerkbar, in denen Kirchenoffiziale tätig waren, die in Krain zu Beginn des 13. Jahrhunderts in einzelnen Fällen ein schriftliches Gerichtsverfahren durchsetzten. Allen diesen Instrumenten und gemischten Siegelurkunden gemeinsam ist die romanische Herkunft der Notare sowie ihre Verbundenheit mit Friaul oder Istrien. Die nur fallweise Ausstellung von Siegelinstrumenten bei Rechtshandlungen unter Kirchenfunktionären, die nicht ständig in Krain lebten, konnte aber zu keinem ausgeprägteren Einfluß des Instruments und Notariats in einer Umgebung führen, die Mitte des 13. Jahrhunderts unter den Einfluß der Siegelurkunde geriet. Dennoch überwog in Krain im 13. Jahrhundert langsam doch die bayerisch-österreichische Urkundenpraxis. Siegel und Urkunde übernahmen die Rolle der Zeugen der Handlung.

So wurde im 13. Jahrhundert die Siegelurkunde auch dispositiv und ihre Form eine immer einfachere »Nos-« beziehungsweise »Ego-Urkunde« mit dem dispositiven Verbum. Neue Vorbilder kamen zuerst aus dem Zisterzienserklöster Viktring, das von der zweiten Hälfte des 12. bis zum ersten Drittel des 13. Jahrhunderts die Urkunden der letzten Grafen von Andechs und deren Ministerialen entscheidend beeinflusste. Viktring hatte aber wegen der Kontakte großen Einfluß auf die Urkunden der Klöster Stična (Sittich) und Kostanjevica (Landstrass) in Unterkrain. In diesen Klöstern wurden sie von einem einzigen Schreiber verfaßt. Die Schreiber waren Mitglieder des Skriptoriums, wie die quasiskriptorische Schrift zeigt.

Die Intensität der nördlichen Einflüsse zeigte sich am stärksten in Oberkrain in der Mitte des 13. Jahrhunderts, als sich die Zahl der Urkunden der Freisinger und Brixener Bischöfe stark vergrößerte. Ihr Einfluß war aber wesentlich geringer als der Anteil ihrer in Krain ausgestellten Urkunden. Bestimmte Freisinger Charakteristika, wie zum Beispiel die Festdatierung und die Einfachheit des Diktats, wurden im 13. Jahrhundert von der Mehrheit der Krainer Schreiber übernommen. Doch stellt sich die Frage, ob wir dabei von einem direkten Einfluß sprechen können oder nur von einem allgemeinen Trend in der Entwicklung der Siegelurkunde.

Anfänge der selbständigen Urkundenpraxis unter den Krainer weltlichen Herren beobachten wir bei den letzten Grafen von Andechs. Bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts waren sie in Krainer Angelegenheiten von den Viktringer Mönchen abhängig. Am Hof Graf Heinrichs IV. und seines Bruders Otto VII. änderte sich die Situation in den ersten Jahren des 13. Jahrhunderts. Unter den weltlichen Herren ragt in Krain die Kanzlei der Kärntner Herzöge aus dem Haus der Spanheimer hervor. Die Mehrheit des nichtdynastischen Adels war hingegen bis zur zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts bei der Ausstellung von Urkunden von den Empfängern abhängig. Ministeriale waren bei Rechtsgeschäften noch zusätzlich – nämlich sozial-rechtlich – eingeschränkt. Der erste günstige Wendepunkt für das Auftreten von selbständigen Handlungen und Urkunden von Ministerialen war das Aussterben der Grafen von Višnja Gora/Weichselburg († 1209) und der Tod des Grafen Heinrich IV. von Andechs († 1228). Das führte schneller zu einer selbständigeren Geschäftstätigkeit der Urkundenaussteller. Damals besaß die Mehrheit des Ministerialenadels bereits das freie Schenkungsrecht an Kircheninstitutionen für das Seelenheil und das Recht, den Familienbesitz frei zu erben und zu verkaufen. Verkaufsurkunden tauchten gleichzeitig mit den gesellschaftlichen Veränderungen auch beim reichsten Bürgertum in Ljubljana (Laibach), Kamnik (Stein) und Kostanjevica (Landstrass) auf. Für diese Urkunden charakteristisch waren die Konsens-, Pertinenz- und Garantieforneln sowie die seit dem Ende des 13. Jahrhunderts häufiger angeführten Bürgen.

Zu noch größeren Veränderungen in den rechtlichen und sozialen Verhältnissen der Krainer Ministerialen und folglich bei Rechtshandlungen und Beurkundungen kam es nach der Niederlage des böhmischen Königs Ottakar II. im Jahr 1276. Krain wurde zuerst vom Görzer Grafen Albert II. besetzt, danach wurde sein Bruder Meinhard II. zeitweilig Verwalter Kärntens, Krains und der Windischen Mark. Dennoch hatten die Tiroler Schreiber keinen so großen, vor allem aber nicht so unmittelbaren Einfluß auf die Urkunden in Krain, wie ihn die moderne Landesverwaltung Meinhards auf die gesamte Gesellschaft hatte. Die Verwaltungsmodelle aber brachten langsam, zusammen mit den Südtiroler und

friulanischen Beamten, Händlern und Adeligen, westliche und auch moderne nördliche Wirtschafts- und Gesellschaftsformen nach Krain. Die Zeit bis 1335 kann deshalb als eine Periode bezeichnet werden, in der es zu einer besonderen Verschmelzung romanischer und germanischer Verwaltungs- und Rechtsformen mit den germanischen zu einer eigenständigen bzw. schließlich zu einer vorherrschenden deutschen Geschäftspraxis kam, wie sie bereits in Tirol und Kärnten Geltung hatte. Das zeigte sich Ende des 13. Jahrhunderts auch im Vorherrschen der deutschen Sprache im Urkundenwesen. In den Urkunden spiegelte sich diese im Vorherrschen der Siegelurkunde, jedoch mit aus Notariatsinstrumenten übernommenen Formeln. Die Meinhardiner waren dem Adel nicht wohl gesonnen und begünstigten das Bürgertum, was sich schließlich im schnellen Anwachsen der öffentlichen Geschäftstätigkeit der Bürger der krainischen landesfürstlichen Städte widerspiegelte. In den bedeutendsten Städten können vom letzten Viertel des 13. Jahrhunderts bis zum Jahr 1300 mehrere professionelle Notare bzw. Schreiber identifiziert werden.

Das Spektrum der Schreibgewohnheiten der Krainer Gesellschaft wies also bis zum letzten Viertel des 13. Jahrhunderts, als die Siegelurkunde überwog, große Unterschiede in den politischen, wirtschaftlichen und sozialen Verhältnissen auf. Feste Regeln gab es bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts nicht. Die Subjektivität des Ausstellers und des Empfängers hatte für die Ausarbeitung der Urkunde die größte Bedeutung, sogar in ein und derselben „Kanzlei«. Bei den „Krainer Urkunden« können wir daher zumindest bis etwa 1300 nur in geographischem Sinn von einem Begriff sprechen.

